

דמותו של משה מנדלסון כפי שהיא משתקפת בראשיתה של ספרות ההשכלה העברית בגרמניה (המאסף, תקמ"ד—תקנ"ז)

משה פלאי

אוסטין

להלן ייעשה ניסיון לעמוד על דמותו – ואם תרצה לומר תדמיתו – של משה מנדלסון, כפי שהיא משתקפת בראשיתה של ספרות ההשכלה העברית בגרמניה; קרי: בשבעת הכרכים הראשונים של המאסף שיצאו לסירוגין משנת 1783 עד שלהי המאה.

בדיקת לשונם של המאספים ככינויים ובתארים, שנכתבה מנדלסון על-ידיהם עובר לפטירתו ובעשור השנים שלאחריה, תסייע בידינו לעמוד על דמותו ולתחום את תחומו של בן-מנחם במעשה ההשכלה העברית והיהודית בגרמניה – לשעתו, כפי שנראה בעיני המשכילים בני זמנו, – ושמה אף לדורות.

גם אם נסכים, שבעיקבות פטירתו של מנדלסון נתגבהה דמותו בעיני המשכילים והורם משיכמו ומעלה, לא היה ברוממות זו משום "אחרי מות קדושים אמור". עוד בחייו הירכו המשכילים העבריים לחלוק למנדלסון כבוד רב ולראות בו מעין אב רוחני, ולאחר מותו הכירו בו כתופעה יוצאת דופן בתולדות ישראל:

שתי אימרות שנאמרו על משה מנדלסון, האחת בחייו והשנייה לאחר מותו, תצבענה על כך. שנה קודם פטירתו טובע אברהם מילדולה את המיבטא הידוע "ממשה עד משה לא קם איש חכם ונבון כמשה"; בהיותה פאראפראזה של האימרה "ממשה עד משה לא קם כמשה", שנאמרה על הרמב"ם, הריהי מעמידה את משה השלישי – משה מנדלסון – כשווה בין שווים עם גדולי ישראל בחשיבותם לעמם וליהדותם:

1. "יקר בדורו יחיד בעמנו, המאסף תקמ"ה, עמ' רסד. משפט זה חוזר ונישנה כמה וכמה פעמים הן בהמאסף (לשנת תק"ן, עמ' רכט: "או אמרו [הגויים] זה האיש משה יחיד בדורו") והן בכתבים אחרים. עיין בספרו של א' אייכל, רבנו החכם משה בן מנחם, ברלין 1788, בשער ובעמ' קיג, וכן בספרו של י"ל בן-זאב, אוצר השרשים (ויין, תקס"ז), ב"הצעה", עמ' 17 [הפאנינאציה – שלי].

2. המאסף תקמ"ה, עמ' פא, על שימושים אחרים של מיבטא זה דאה מאמרו של טוביה פרשל, ממשה ועד משה לא קם כמשה, הדאר ל"ז (תשכ"ט), עמ' 627–628.

3. בשיחה בארץ החיים – שפירסמה א' וולפסון בעילום-שם (המאסף, כרך ז', עמ' גג-גד, גד-סז, קכ ואילך, דג ואילך, רעט ואילך) משוחחים הרמב"ם והרמב"ם כשני עמיתים שווי-דרגה, ומתנגדם המשותף הוא "פלוני", רב קנאי. השימוש בראשי-התיבות "הרמב"ם" מעמיד את מנדלסון, בעיני המשכילים העבריים, בשורה אחת עם גדולי ישראל שקדמו לו, הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"ם וחולתם. הרטוג ליאו, במכתב אל מנדלסון, משנה את ראשי-התיבות כמוהר"ד ל"מותר" (כבוד מורנו הרב משה) המזכיר את המהר"ם (מרטונברג, מלובלין או שיף), ראה: כל כתבי משה מנדלסון, ברלין תרפ"ט, הוצאת הויבל כרך ט"ז, עמ' 261. גם ראשי-התיבות רמ"ד מוזכרים גדול בישראל – הרמ"א. ראה: אבינודור לוי מגלוגא [אל-מ], אגרות רמ"ד, וין 1794, במקומות שונים (בהקדמה, בכותרת שלאחר ההקדמה ועוד); משה מנדלסון [השני מהאמבורג], פני תבל, אמשטרדם 1872, עמ' 235. גם הקנאים לא טמנו ידם בצלחת, ואף הם "תרמו" כינויים ונטריקונים לפי רוחם: רמ"ד – רשע משה דעסר (עקיבה היוסף שלוינר, לב העיברי, לבוב 1870, ח"א, עמ' 12 – לפי ספירתו).

שמו הראשון של מנדלסון, משה. פותח לפני המשכילים אפשרויות רבות למיבטאיי- לשון האמורים במשה רבנו, אותן הם מנצלים במלואן לשם רימומו של משה מנדלסון. מנדלסון כמשה, יוצא אל אחיו, מכה בצור ויוצאים המים מבאר החוכמה; כמשה, "קרן עור פניו" של מנדלסון, ובני דורו לא יכלו להביט בפניו מעוצם הקרינה של חבונתו. מנדלסון מצוייר גם כעבד ה', כ"בחר האל ונאמן ביתו". קיים, איפוא, זיהוי גמור בין משה מנדלסון ובין משה רבנו. האימרה השנייה נתפרסמה בהמאסף מייד לאחר מותו של מנדלסון, כדלקמן: "קשט ודת צרודה באופל מני דור דור / עדי אמר אלהים: יהי משה! ויהי אור".¹⁰

4. המאסף, תקמ"ו, עמ' קסג: "בראותם משה יוצא...".
5. שם, תקמ"ד, עמ' כ: "מ א ו ד צמאה עדת ה' מעת נפלו מוריה / לשתות מי חכמה, אף נס- תמו בוריה; / גם פסה צור פני באר מים חיים. / עדי קם איש נתן מזור לשבר, / עדי הרים מטה עזו משה הגבר, / ריך-ויך] את הצור לעין העדה, ויצא המים".
6. שם, תק"ן, עמ' רכו-רכז: "אך עוד לא יכלו הביט קרני אור / כי שמש תבונתך פתאום זרחה / המה ההולכים באפלה דור דור...". ההתנגדות למנדלסון באה משום שדורו לא היה כשר וראוי למנהיג רוחני ברמתו.
7. שם, תקמ"ד, עמ' צג: "משה עבדו".
8. שם, תקמ"ד, עמ' טז.
9. וכן עיין שם, תקמ"ט, עמ' רמט: משה מנדלסון סומך ידיו על פרידלנדר כפי שמשה רבנו סמך ידיו על יהושע (דב' לד, ט).
10. אמרה זו נתפרסמה בהמאסף תקמ"ו, עמ' קסא (מספרי העמודים משובשים במקור; צ"ל: עמ' קעז). כותב ש' ברנפלד: "האפיגורם העדע... היה לפי דברת רבים לציור נאמן של ערך הרמבמין בתולדת היהדות" (דור תהפוכות, ח"א, עמ' 39). א"ב גוטלובר מביא את הפתגם בראש מאמרו "[ל] יהודים היתה אורה, הבקר אור ג (תרל"ח), עמ' 640 (בשינוי קט), ומביא כמקור את יהודא ליב בן-זאב ב"הצעה" לאוצר השרשים, שם מובא הפתגם בעמ' 17 (לפי מיספורי). האמרה במקורה נדפסה בחתימת ש...ס...ס. מיהו ש...ס... בעל האמרה? היתכן כי הוא שלמה פאפנהיים? (ברנפלד אינו יודע לזהות את המחבר: "חבר איש בלתי נודע לנו בשמו" - דור תהפוכות, ורשה 1914, ח"א, עמ' 39). אף שהרב אברהם אש מכנה את שלמה פאפנהיים - "פאפנהיימר" (תורה כולה, ברלין תקנ"ו, עמ' כו) - כך כתב את שמו בנרמנית, ואילו בעברית: "פאפנענהיים" (השווה: המאסף תקס"ט, עמ' לט). וכן ראה מאמר גאולת מצ- רים ומצות תפלין, ברעסלויא תקע"ה. בספריו הבאים מופיע שמו מאויית "פפנהיים": אגדת ארבע כוסות, ברלין תק"ן; יריעול[ות שלמה, דיהרנפורט 1783, ח"א, בסוף ההקדמה; חשק שלמה, ברעסלא, תקס"ב. גם שלום הכהן מכנהו "פפנהיים" (המאסף תקס"ט, עמ' לו). פאפנ- היים, כידוע, היה בקיא בספרות ההשכלה האירופית, והושפע מגיון לוק (עיין: י' קלחנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ח"א, עמ' 225); חיבורו: אגדת ארבע כוסות, נוצר "ברוחו של המשורר האנגלי אדוארד] יונג" (עיין: פ' לחובר, תולדות הספרות העברית הח- דשה, תל-אביב תרפ"ח, ח"א, עמ' 96. א' שאגן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, תל-אביב 1962, ח"א, עמ' 110-111, סובר גם הוא, כי המשורר יאנע השפיע על פאפנהיים). בוודאי הכיר פאפנהיים גם את שירתו של סופ וכתביו. השאלה הצריכה עיון היא, אם פאפנהיים, שכידוע התנגד למנדלסון בשאלת קבורת המתים (עיין: תורה כולה, עמ' כו ואילך), היה מת- ייחס אל מנדלסון כפי שהתייחס בעל הפתגם. לא מן הנמנע, שבהשפעת פטירתו של מנדלסון אכן כתב זאת; שהרי התעסקותו בשאלת קבורת המתים נתפרסמה שנים אחדות אחר כך. ש' חיות (אוצר בדויי השם, וינא תרצ"ט) מציע, אף כי בהסתפקות-מה, שראשי-התיבות מכונים לשלום הכהן (מספר 4799), אך שלום הכהן בא לברלין רק בשנת 1789, ואין להשערה זו כל יסוד סביר, ועוד יש לעיין בשאלת זהותו של ש...ס... מעניין לציין, כי בפאראפראזה לא

מזיקתה של האימרה לפסקי ספר בראשית ולמידרשי חז"ל על האור¹¹ נוצר מונטאז¹² זיהוי בין משה ובין האור, שתכליתו להעמיד את משה מנדלסון כיצירת-בראשית, ואת ההשכלה העברית כצו עליון. חשיבות יתרה שפונה באימרה זו בזיקתה לא רק למקורות העבריים שהזכרנו, אלא גם לספרות ההשכלה האירופית. הפיתגם הנידון אינו אלא פאראפראזה של אימרתו של אלכסנדר פופ על ניוטון. וזה לשונה:

"Nature and Nature's Laws lay hid in Night: /
God said, Let Newton be! and all was Light"¹³.

מחבר הפיתגם בעברית מעריך את מקומו של מנדלסון ביהדות כמקומו של ניוטון במדע; את שעשה ניוטון במדעי-הטבע עשה מנדלסון ביהדות.

הכינויים שנתכנה מנדלסון על-ידי המשכילים מעידים על יחס של הערצה שנתגבר ונתעצם לאחר פטירתו. בכינויים אלה הושם הדגש, קודם פטירתו, על מנדלסון ה ח ו ק ר ;¹⁴ התואר השכיח שנתלווה לשמו הוא: נר דורנו.¹⁵ לאחר מותו מתגבשת הנטייה לראותו כרבת ומורם של המשכילים, בעיקר שכיחים הביטויים – השאולים מעולם הרבנות – מוהר"ר,¹⁶ רבינו¹⁷ ואדונינו,¹⁸ והמה מעידים מחד על הזדקקותם

אמר אלהים יהי אור – והי משה, אלא ברא את משה – ואזי באה ההשכלה. בודאי אפשר ללמוד מכך על יחס המשכילים למנדלסון.

11. "האורה נבראת תחילה" (בראשית רבה 5); "מהיכן נבראת האורה. אל מלמד שנתעטף בה [באורה] הקביה כשלמה והבהיק זיו הדרו מסוף העולם עד סופו (שם); "ויאמר אלהים יהי אור. אלו מעשיהן של צדיקים" (שם, ב).

12. A. POPE, "Epitaphs," *The Poetical Works of Alexander Pope*, New York, 1896, p. 475.

13. בהקשר זה מופיעים הביטויים: הרב החוקר, החכם החוקר, החוקר השלם, החוקר הנודל, החוקר האלהי, החוקר הטבעי. עיין המאסף תקמ"ד, עמ' כג, צנ; תקמ"ה, עמ' קנד; ולאחר מותו: תקמ"ו, עמ' סה (בהספד), סח, פז, פח, קמד, קפג, רב; תקמ"ח, עמ' רעב.

14. שם, תקמ"ד, עמ' כ, קעו; תקמ"ה, עמ' מג, מד, פא, קנד; לאחר מותו: תקמ"ו, עמ' קכה, רד (נר דורנו הכבוי); תקמ"ח, עמ' רמא (נר ישראל הכבוי); תקמ"ט, עמ' רכה (נר ישראל).

כמו כן מופיעים הכינויים הבאים: המורה הנודל באחיו ומורה לרעיו, בין הביטויים הכינויים האחרים השכיחים בעיקר לפני מותו יש להזכיר: החכם הכולל, החכם, חכם דורנו, החכם הנודל, המפורסם, הגאון, שלם בכל מדע וחכמה, הפילוסוף האלהי, התורני, פאר עינינו, מחמד עינינו, איש אשר רוח אלהים בו, השימוש בכינוי "איש אלהים" ובתואר "אלוהי" לנבי מנדלסון נפוץ בכתבי המשכילים, מהתנצחותו של הרב אברהם אש עם שלמה פאפנהיים או שומעים הדים של האשמה איוושהי שהאשימו החרדים את המשכילים בדבר רימומו של מנדל-סון לדרגה אלוהית: "ואף אם אמת הוא שבן מנחם הי' אדם ולא אל, מכ"מ נודע שהי' איש תם וישר וירא אלהים חכם ובעל תלמוד" (תורה כולה על גל אחת, עמ' כו). השווה בעמוד הרא-שון של ההקדמה, בסיפרו של מנדל ברסלוי: ילדות ובחורות, ברלין, תקמ"ו: "החכם הכולל איש אלהים..."; המאסף תקמ"ו, עמ' קסא [המיספרים משובשים; צריך להיות קעז]: "כי מת איש אלהים". גם בחייו פנה דוד ואגנר אל מנדלסון כאל "פילוסוף אלקי" (כל כתבי משה מנדלסון, הוצאת היובל, כרך ט"ז, עמ' 206) [התואר "אלהי" ציין גם את מי שעוסק בשאלת האלוהות].

15. שם, תקמ"ד, עמ' קעה; תקמ"ו, עמ' פח, קכו, קפו. התואר מורינו [1]: תקמ"ח, עמ' קיא; כרך ז, עמ' רלו.

16. התואר רבינו מופיע פעמיים לפני מותו (שם, תקמ"ד, עמ' קעו, תקמ"ה, עמ' מד) ושתיים-עשרה פעם לאחר מותו (תקמ"ח, הקדמה, עמ' 7, 10, 14 [המיספור – שלי], קיא; תקנ"ד, עמ' נד).

17. הכינוי מופיע רק לאחר מותו כעשרים פעם (שם, תקמ"ט, עמ' קפח, רנא, שכ; תקנ"ן, עמ'

של המשכילים למינוח, שמשום היותו מיוחד לרבנות,¹⁸ היו חייבים לכאורה להימנע ממנו, ומאידך, מעידים ביטויים אלה על ניסיונם של המשכילים לייחס למנדלסון המשכיל מעמד השווה בערכו למעמדם של מורי ההוראה בישראל.

מתחת לפני השטח של השבחים המרובים והכתרים שקשרו לראשו של מנדלסון מסתתר סימן שאלה טורדני, שהעסיק גם את חוקרי ספרות ההשכלה.¹⁹ השאלה היא כפולה: משום-מה חדל מנדלסון להוציא את קהלת מוסר; וכך: מדוע לא המשיך ליצור בעברית?²⁰ חוברות לשאלה זו שתי שאלות אחרות: מדוע לא ציינו עורכי המאסף בהביאם לדפוס קטעים מקהלת מוסר, כי הללו חוברו, או גערכו, על-ידי מנדלסון?²¹ וכך: משום-מה לא פנו עורכי המאסף אל משה מנדלסון, האסטטיקן והמבקר הסיפורתי, לעוץ להם בדבר הוצאת המאסף, כפי שפנו אל נפתלי ויזל.²²

נו, נח, סא, פו; תקניד, עמ' נג, נד; כרך ו', עמ' קכא, קלו; תקניז, עמ' רפח, שמב). לאחר פטירתו שכחים הביטויים הבאים: איש אלהים, החוקר האלהי, איש יקר ונכבד, האיש הנעלה; התארים המעידים על מידותיו: חסיד, צדיק, עניו, כל הביטויים הנ"ל מופיעים יותר מפעם אחת בהמאסף. בין הביטויים החשובים המופיעים רק פעם אחת (לאחר פטירתו): הציץ הזה, האהוב והנכבד, הנודע בשערים, הפילסוף [!], המפואר, הפילוסוף הקדוש, תאר פני אדם הראשון לכל דבר שבקדושה, ספרא רבא, התורני המעולה.

18. להלן כמה ביטויים אופייניים שנאמרו גם על מנדלסון וגם על רבני דורו (על מצבתם, או בהספד): "נר ישראל ופאר הדור" – על ר' רפאל הכהן, מתנגדם המושבע של המשכילים (על פי "דוקקעס, ספר אוה למושב, קראקא תרס"ג, עמ' 70); "רוח אלהים בו" – על הנ"ל (שם, עמ' 71); "אבל יחיד בדורו יעשו לך" – על מצבתו של ר' חיים צבי ברלין (שם, עמ' 76); "רבנו הנודל המפורסן" [מ] מופת הדור – על ר' יצחק איצק הלוי הורוויץ (שם, עמ' 58); כן מוצאים אנו את ביטויי החשיכה המיוחסים גם לפטירתו של מנדלסון (ראה להלן): "יום חשך ואפלה ענן וערפל / בא השמש ותחשך כל הארץ / הוי כי כבה המנורה, העלה נרותיה ביראת ה' הטהורה / ימים רבים לישראל, ולא כהן ומורה" (במיספד על ר' רפאל הכהן הנוכר, שם, עמ' 72); "שקעה השמש שלא בעונתה באספקלריא המאירה" (על ר' דוד בערלין, שם, עמ' 52); "אף מיעוט נתמעט זיו הורגו"; "וכמעט שלא יחשיך השמש כבתה שמשו וגרו נפשו יצא"; "אבד חסיד ... אדוננו מורינו ורבינו הרב המופלא ומופלג" (על הנ"ל, שם, עמ' 57). מאידך אין המשכילים נדרשים לצורות-ביטוי שיש בהן משום הנומת-מה או מוזרות: "ארו הלבנון" (על ר' יצחק הלוי הורוויץ, שם, עמ' 58); "ידי על האי ש[ו]פרא" (על ר' דוד בערלין, שם, עמ' 62); או: "פה נטמן, צנצנת המן, גבור החיל, חילא לאורייתא, הרב היה מוה"ר ישכר בערוש ... א' לאנדסהוטה, תולדות אנשי השם ופעולתם בעדת בערלין, חלק ראשון, בער" לין תרמ"ד, עמ' 31).

19. עיין י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך א, ירושלים 1960, עמ' 54–55; י' טורי, מבעיות "קהלת מוסר", קרית ספר מ"ג (תשכ"ח), עמ' 279.
I. EISENSTEIN-BARZILAY, Moses Mendelssohn (1729–1786), *Jewish Quarterly Review*, 20 LII (July 1961), pp. 70ff.

20. המאסף תקמ"ה, עמ' צ ואילך, קג ואילך. רק בשנת תקנ"ו מציינים עורכי המאסף, אנו שירו של ב-בן- (ברוך בן יהודה לינדא), שמנדלסון חיבר והדפיס ב' פרקים ראשונים של קהלת מוסר. מהערתו של נרץ נראה שהוא סבור, כי אותם קטעים של קהלת מוסר שפירסמום המאספים חוברו על-ידי מנדלסון, עיין צ' גראטץ, דברי ימי היהודים, ט, ורשה תשי"ד (בתרגום י"א טריווש), עמ' 13. אדלשטיין מבטל את השערתו של גרץ כחסרת כל ביסוס, ראה י' עדלשטיין, החבור קהלת מוסר. ספר היובל למלאת חמשים שנה לבית מדרש הרבנים בבודאפשט, בודאפשט תרפ"ח, עמ' ס-סא. טודי (במאמרו הנוכר עמ' 279), משער שמנדלסון עצמו ביקש שלא לפרסם את שמו משום שלא חפץ לעורר מחדש את התנגדותם של הקנאים.

22. נחל הבשור, כרך עם המאסף לשנת תקמ"ד, עמ' ד-ו.

אין כוונתנו בזה לפתור את השאלה הנכבדה המכופלת, אלא לעסוק באותם מצדדיה העשויים להאיר על דמותו של מנדלסון כפי שציירה המשכילים בני-זמנו. הסברו של אייכל, "כי בערה בו חמת המקנאים ויצו עליו לבלתי צאתו עוד החוצה",²³ מקבל צורה שונה בשירו של ברוך לינדא שראה אור בשנת תק"ן. לפיו היה קהלת מוסר מקור אור חזק מדי ולא איכשר דרא להביט בקרני האור החזקות. המחבר מצייר את ההתנגדות לקהלת מוסר כשחוקם של מבקרים,²⁴ ומעיר בהערת-שוליים "עייין בתולדות רמבמ"ן אשר ספר לנו היקר ר' איצק אייכל כי צעירים צחקו עליו ולכן יסף מלדת עוד ילידי שכלו בלשון עבר".²⁵ והנה, לא כן כתב אייכל בסיפרו. העדר האחדות שבהסכריהם של ברוך לינדא ויצחק אייכל, על אף הישענותו של לינדא על אייכל, הביוגרף הראשון של מנדלסון, גם אם אין בו כדי להטיל ספק בעדותו של אייכל,²⁶ הרי שיש בו חשיבות להבנת דמותו של מנדלסון כפי שראוה המשכילים. מסתבר, שהמאספים הרגישו בצורך להסביר – לפחות לעצמם – משום-מה לא נתן מנהיג ההשכלה העברית והיהודית מחילו ליצירה בשפת-עבר. הסברם, שלא היה אחיד ושלא נועד מעיקרו לעורר תשומת-לב מיוחדת לשאלה זו מחשש שמא תלקה דמותו של מנדלסון בחסר, מכונן לשבר את האוזן כבדרך-אגב. וכך מצטייר מנדלסון כמי שאומנם השתדל לעשות למען השכלת עמו באמצעות העברית, אך משראה שאין הדור ראוי לכך,²⁷ פנה לדרכים אחרות.

פעולתו של מנדלסון בגרמנית היא-היא גולת-הכותרת של מיפעל-חייו – בעיני המשכילים העבריים. עליה הם גומרים את ההלל.

השאלה האחרת היא: מדוע לא פנו עורכי המאסף אל מנדלסון בבקשת הדרכה וייעוץ בהוצאת כתב-העת. אם ביקשו שלא לעורר מחדש את הפולמוס עם הרבנות ועם המתונים שבין המשכילים אשר הייתה להם זיקה לעולם הרבנים, משום-מה פנו אל ויזל? שהרי ויזל, לאחר פירסום שתי איגרותיו הראשונות, כבר הפך לפרסונה נון גרטא לגבי הרבנים המחמירים ומצדדיהם. ואם לא חששו מלהזדקק לעצתו של המשכיל הקונטרוברסי ויזל, מה טעם לא פנו אל מנדלסון, שנחשב לבר-סמכא באסתטיקה ובספרות גרמנית? מתקבלת על הדעת ההשערה, שבנחל הבשור ביקשו המאספים להיתלות באילן גדול המייצג את הספרות העברית, אשר דגלה באימוץ התרבות האירופית. מבחינה זו, התאים ויזל ביותר לדרישותיהם של המשכילים, ששם אגודתם "חברת דורשי לשון עבר" מעיד על זיקתם לעברית.²⁸ גם אם השתדלו

23. אייכל, רבנו החכם משה בן מנחם, ברלין תקמ"ט, עמ' יג. וכן: הג"ל, תולדות רבנו משה בן מנחם זצ"ל, המאסף תקמ"ח, עמ' קכה.

24. המאסף תק"ן, עמ' רכו: "פערו פיהם שדקו לשונם בלי חוק / ודברין הגעמים היו להם לשחוק".

25. שם, שם.

26. רבנו החכם משה בן מנחם, עמ' יג. אייכל עצמו אומר בפירושו, שלא ידע את גוף הסבה שבעטיה מנעו המקנאים ממנדלסון להוציא את קהלת מוסר.

27. ב' לינדא מדגיש זאת: "אך עוד לא יכלו הביט קרני אור / כי שמש תבונתך פתאום זרחה / המה ההולכים באפלה דור דור" – המאסף, תק"ן, עמ' רכו; אייכל משתמש במיטא-פורה שומר עת מועד כי יבשילו פירותיה ואז ממקום אחר יפתח לו משעול להיות מורה דרך לעמו" (רבנו החכם.... עמ' יט), – שאף בה נרמז הדבר [ההדגשה – שלי].

28. נחל הבשור, עמ' יד.

שלא לעורר מדון, בוודאי הזדהו עם "דברי שלום ואמת" של ויזל, ועוד יותר מזה עם ויזל המשורר העברי.²⁹ על קירבה זו תעיד בקשתם של עורכי המאסף מויזל, שישלח אליהם משיריו לשם פירסום. המיפעל העברי הראשון של מנדלסון, היינו: קהלת מוסר, לא היה ידוע כפי הנראה³⁰ לעורכי המאסף, שכן אינם מזכירים את כתב-העת כלל בנחל הבשור, ולא זה בלבד אלא שמתקבל הרושם, שהם חושבים את המאסף לכתב-העת הראשון בעברית.³¹ יתר על כן, אם נסקור את שפע מאמריו ושיריו של ויזל שהופיעו בהמאסף, תיראה תרומתו העברית של מנדלסון לכתב-העת זעומה למדי. מלבד קטעים מקהלת מוסר נתפרסמה חליפת-המיכתבים בין מנדלסון ובין הרב עמדה בעניין הלגת-המתים,³² וכן נדפס דיון בדבר זריקת-החיסון ששלח אל המאסף – אך לא היה מחברו³³ ותו לא.³⁴

הפועל היוצא מדיוננו זה הוא, שהמשכילים לא התייחסו אל מנדלסון כאל יוצר עברי, כפי שהתייחסו אל ויזל, אלא כמידה שאמורים הדברים בהכנת הלשון העברית ובביאור המיקדאות, כשאלה משמשים אבזרים וכלי-שימוש הכרחיים לצורך התרגום האשכנזי של התורה.

29. אייכל (רבנו החכם... עמ' ו) מעיד, שמנדלסון לא החשיב עצמו כמשורר אף כי כתב שירים בנערותו, ולא חבר עוד שיר ל-הק כל ימי חייו. עורכי המאסף מטעימים את יחסם הנלהב לכתביו הפולמוסיים של ויזל: "מאז מחברותיך ביהודה נפוצו, לב המשכילים באש זמירותיך הצתה, שמוע דבריך כלמו יכסופו, דבר כמוך יחפזו, כי כדבר חווה דברת, ועם משוררי אמת חלקך!" (נחל והבשור, עמ' ו).

30. קהלת מוסר יצא קודם לידתם של עורכי המאסף, בעניין שנת ההוצאה של קהלת מוסר עיין בחיבורים הנוכחים בהערה 21.

31. נחל הבשור, עמ' א: "ועתה הקורא הנעים! בראותך הנה מכתב חדש, אשר עדן בימינו לא היה...". אף כי אין בכך משום הוכחה מכרעת, שכן "בימינו" עשוי להיות מושג זמן המ-צומצם לימי דור, וקהלת מוסר ראה אור בדור שקדם לו.

32. המאסף תקמ"ה, עמ' קנד, קסט-קעד, קעח-קפו.

33. שם, עמ' ה-טו, וטעות בידי ברוילי (במאמרו הנוכח בהערה 20 על מנדלסון), הקובע שמנדלסון עצמו כתב זאת, וכי סיגנונו העברי בעניין חולין היה מאובן ובלתי-גמיש (במאמרו, עמ' 70). ולא הוא; עורכי המאסף מציינים בהערה: "שלוח אלינו מאת החכם הכולל החוקר כמהורר משה בר מנחם נרו" (המאסף תקמ"ה, עמ' ה). השאלה והתשובה נכתבו, כמצויין בסוף המאמר, בידי אברהם בן שלמה (שם, עמ' טו). עיין גם בהשנות שמפרסם א... ל כעבור שלוש שנים בהמאסף על אותו עניין. הוא מתייחס אל המחבר כאל "החכם מוהרר אברהם" (שם, תקמ"ח, עמ' ו), אך קושר לו אותם כתרים שקשרו המאספים למנדלסון: "ואם לא ידעתי את החכם הכותב ההוא וגם לא שמעתיו, אות הוא ליקר גדולתו ושם תפארתו, לאשר יתהללו ויחיקרו בו יקרים חברת דל"ע [דורשי לשון עבר] בו ובשכל מיליו, אשר כל רואיהם יכירום כי מבטן יקר רוח איש תבונה יצאו, ורק איש חכם ונבון ילד את אלה" (שם, עמ' ג). טעותו של א... ל מסתברת מתוך שלא היה כנראה מחבורת המשכילים (מכתבו נחתם: "נעשה פה פיורדא" [Fürth] – שם, עמ' ט); זה היה מאמרו היחיד שבבעת כרכי המאסף, וקרוב לוודאי שלא היה אלא מקוראי המאסף.

34. שאלה זו, אם פירסם מנדלסון בהמאסף חיבורים נוספים בעברית, שנויה במחלוקת החוקרים. לחובר ושפירא מצטטים את השיר "זכרון ידידות לגבר משכיל בנן דיעו" כשיר שחובר על-ידי מנדלסון (פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר א, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 58–59; ח"ג שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, כרך א' תל-אביב 1967) [מהדורה מצולמת], עמ' 191–192). אך בעוד ששפירא הביא את המקור שהשתמש בו, לחובר, כידוע, לא תיעד, בדרך כלל, את ספרו. מסתבר, ששפירא השתמש לצורך המובאה

אולם ההבחנה הנזכרת, אף שהיא מציינת את יחסם של המשכילים אל מנדלסון ומבדילה בין ויזל הסופר העברי ובין מנדלסון הסופר היהודי-הגרמני, אין ליישם אותה לגבי מיפעל ההשכלה העברית בגרמניה בכללו.

דין הוא שניתן ליבנו לכך, שדמות המשכיל העברי הקנאי לשפתו – מאוחרת

הנוכרת במהדורת לטריס של המאסף לשנת תקמ"ד – ולא השתמש במהדורה המ-
קורית. כפי שנוכח להלן גם לחובר לא השתמש, במקרה זה, במהדורה המקורית של
המאסף לשנת תקמ"ד. כתוצאה מהקפדתו היתירה של לטריס על הניקוד לא נוהר המהדיר
ותיקן את הניקוד המקורי, וכך יש בידנו האפשרות להכריע בין שתי המהדורות. אך לא רק
בניקוד שינה לטריס. אף שבהקדמה למהדורה השנייה הוא מבטיח להוציא את המאסף – כאשר
באו ראשונה בקהל רב מידי מיסדיהם – (המאסף לשנת תקמ"ד] בהוצאה שנייה בידי מאיר
הלוי לעטעריס, רינא תרכ"ב], עמ' 2, בפתיחה – אל הקורא). הוסיף המהדיר מתחת לכותרת
השיר (אומנם בתוך סוגריים) שורה שאינה נמצאת במקור: – (מאת הרמבמ"ן). – (שם, עמ' קג;
וכן ראה תוכן העניינים, שם, בסוף הקובץ; והשווה במהדורה המקורית של המאסף, תקמ"ד,
עמ' קל). השינויים הבאים הוכנסו במהדורת לטריס: התלֶּן (במקום: התלֶּן, במקור), מש-
נתכם (במקור אין השי"ן דגושה), השמש (השי"ן אינה דגושה במקור), ננת (הנו"ן אינה דגושה),
דוויים (הדל"ת אינה דגושה), ידירות (במקום: ידירות, במקור). כל השינויים האלה שהכניס
לטריס מצויים בהעתיקותיהם של לחובר ושפידא. משמע, שבעלותו של מנדלסון על השיר
מכותו של לטריס באה לשניהם. ואילו לטריס, שאינו מביא כל תנא דמסייע ליה בשאלת
בעלותו של מנדלסון על השיר, אל-נכון שאב את המידע שלו משלום הכהן. בעריכתו של
הכהן, חזר כתב-העת בכורי העתים ופירסם קטעים רבים מתוך המאסף המקורי. בכרך ב
(תרפ"ב), עמ' 32–33, מעיר שלום הכהן ליד השיר יזכרון ידירות לגבר משכיל בנן ריעו: –
"השיר הזה חבר הרב החכם ר' משה דעסריא ז"ל, בעת ארצה לחברה בבית ניד אחד בהא-
נאווער, אשר כבדהו מאוד, ונטה לו אהלו בנן נחמד שלו, ומתודות לבו כתב החכם הגיל הזה-
רחיים האלה, אשר אנכי ראיתי בעיני בכי, אולם מרוב ענותנותו [!] לא הרשה החכם הזה
לבעלי המאסף להזכיר שמו עליו" (ועיין גם בספרו הנוכר של קלחנר, חלק א, עמ' 100 בה-
ערה). ואף שעדותו זו של שלום הכהן אינה משתמעת לשתי פנים, שהרי הוא מוסר, שראה את
כתב היד של השיר, יש להתחשב בעדותו של יצחק אייכל, הבינוראף הראשון של מנדלסון
(ראה בהערה 29 למעלה), שהרמבמ"ן חיבר שירים בנערו ואלא פירסמם (ולשער, שמנדלסון
חיבר את השיר בהיותו בן 10 – קשה). יש לזכור, שאייכל היה מעורכי המאסף באותן שנים,
ובודאי היה יודע אם חיבר מנדלסון שיר זה, וללא כל ספק היה מפרסם את הדבר. ואם
תאמר: והרי ביקש מנדלסון שלא להזכיר את שמו כמחבר השיר, כעדותו של שלום הכהן, –
לאחר מותו בודאי לא הייתה בקשתו תופסת, מה גם שאין בשיר כל דבר שעלול היה להזיק
לשמו הטוב של מנדלסון בין המשכילים. איפכא מסתברא! קיזרלינג צועד בעיקבות אייכל
בעניין זה; ראה, Leipzig 1862, s. 77 לעומתם קובע ברזילי, שמנדלסון חיבר שיר כלשהו, אך בתיעודו נפל
שיבוש. ראה מאמרו הנוכר בהערה 20, עמ' 71 (הערה ז).

נוסף על כך, מוסר לחובר, שהמשלים "הרהב" (המאסף תקמ"ד, עמ' קלב–קלט) ו"הילד
והצל" (שם, עמ' קסז) חוברו גם הם על-ידי מנדלסון. ואכן, הם חתומים מ... מ... מ...; וכן גם
במהדורה שנתפרסמה בגליונות בכורי העתים תקפ"ב, עמ' 85, 110. קלחנר מעיר, שהחתימה
היא ש... מ" (בספרו הנוכר, חלק א, עמ' 100), ובמהדורת לטריס מופיעה החתימה
ש... ס... תחת המשל הראשון, ו-מ-ט. תחת השני (המאסף, מהדורת לטריס, עמ' קנב, ריא;
וכן ראה בתוכן העניינים, בסוף הקובץ). יש להדגיש, כי בעברית לא כונה הרמבמ"ן "משה
מנדלסון", אלא משה דעסריא, או משה בן מנחם – ואין כל יסוד להניח שראשי התיבות "מ.
מ." מכונים למנדלסון.

היא. על אף קנאותם המוגזרת של משכילי ברלין העבריים לשפה העברית ולכבודה,³⁵ אין למצוא דיקוטומיה, או קיטוב, ביחסם למעשה ההשכלה שבעברית או בגרמנית – לא מבחינה תכנית,³⁶ ואף לא מבחינה אידיאולוגית.³⁷

ההשכלה העברית בגרמניה שמה פניה לשפר את לשונם הבלולה של היהודים; לשונם, תרתי משמע: צחות שפת-עבר (כנגד העברית הרבנית), וגרמנית (כנגד האידיש) גם יחד. אל-נכון, איש מהם אינו מתנגד לתרגום לאשכנזית, ורוכס גם עוסקים בכך.³⁸

קרוב לוודאי, שהמאספים השתדלו שלא לציין בפירוט יתר בנחל הבשור את כוונתם לעסוק בתרגום התנ"ך כדוגמת מנדלסון כדי שלא לבקר עיניהם של המתונים שבין קוראיהם, שמורת-רוחם של הרבנים מן התרגום של מנדלסון לתורה³⁹ הייתה ידועה להם. ולא מן הנמנע, כי בראשית דרכם לא ראו עצמם ראויים ובני-סמכא להשוות תרגומיהם לתרגומו המופתי-בעיניהם של מנדלסון. אף-על-פי-כן כוונתם

35. נחל הבשור, עמ' ה: 'ובהיות כל מנמתם וחפצם להרחיב דעת לשוננו הקדושה תוך עם ה' ולהורות את יפיה לכל העמים ואם היא בשלכת זרע קודש מצבתה'; שם, עמ' ח: 'בהיות מנמת פניכם להודיע צחות לשונינו הקדוש אל תשימו גבולכם בלמוד דרכי הלשון לבר לבד דבר צחות ולכתוב צחות, כדרך שמלמדים דרכי לשונות של חול, אבל עד הים הגדול ים חכמת התורה יהיה גבולכם, שעל ידי דעת הלשון על מכונו תבינו לעם אמרות טהורות שבתורה, ודבר קדשו שבפי נביאיו וקבלת אמת שהיתה ביד חכמי המשנה והתלמוד שיסודתן בהדרת קדושת הלשון והמליצה הנאדרות בקדש' (ויזל); וכן ראה שם, עמ' יב, יג; המאסף, תקמ"ד, עמ' לא: 'מיום ברוא אלהים אדם על האדמה... מהימים ההם הוסדה לשונינו הקדושה... מרגלית טובה הזאת נשארה בידי מלכינו ושרינו נביאינו ושופטינו, ובה נבאו הנביאים...'; שם, עמ' לב: "... אם כן איפה! אחי ורעי נדבר נא שלום על לב אמנו להחזיק בידה ולה-קימה מעפרה, ולה תכרע כל ברך תשבע כל לשון; כי בת מלך היא...'. בנושא זה אני דן בחיבור שהופיע בשיכפול: *The Attitude of the First Maskilim toward the Hebrew Language*; עברית ואשכנזית משמשות בעידבוביה מעל דפי המאסף; ספרי הלימוד שהוציאו המשכילים חלקם מודפס בשתי הלשונות.

37. ויזל, העברי פאר אכסלאנס, מפליג בשיבחו של פרידלנדר על תירגום התפילות לאשכנזית (המאסף תקמ"ו, עמ' קכט-קל); ראה גם דבריו הברורים של ויזל בדבר לימוד שתי השפות יחד (דברי שלום ואמת, חלק א, ברלין 1782, דף יא, עמ' א-ב; יג, א; טו, ב; טז, א); כמו כן ראה הדיון לעניין תפילה בכל לשון (המאסף, תקמ"ו, עמ' קלח-קלט: העברית אינה לשון קדושה, אלא לשון של קודש, 'כלומר שבה נכתבה התורה הקדושה'; שם, תקנ"ז, עמ' רפד); בתקמ"ז מציע אמיתי השומרני את התיזה, שצריך לדעת גרמנית היטב כדי לדעת עברית היטב; בלא ידיעת שפה זרה-קובע המחבר – אין להבין את כתבי-הקודש (שם, תקמ"ו, עמ' צב); ועוד עיין בנושא זה בעבודותיהם של ברזילי ושל שלום שפיגל: I. E. BARZILAY, *National and Anti-National Trends in the Berlin Haskalah, Jewish Social Studies*, XXI (No. 3, July 1959), pp. 173 ff.; s. SPIEGEL, *Hebrew Reborn*, New York 1930, p. 57.

38. ראה מראי-המקומות על ויזל בהערה 37 לעיל, עמדתו של מנדלסון בעניין זה אופיינית לקו-המחשבה של המשכילים; כתב מנדלסון במכתבו לקליין: 'גרמנית צחה, או עברית צחה... רק לא בלילת הלשון'. M. MENDELSSOHN, *Gesammelte Schriften*, V, Leipzig 1844, s. 605.

39. מדבריו של ר' יחזקאל לנדא, בעל 'הגודע ביהודה', מסתבר, שההתנגדות הייתה לתירגום לאשכנזית, ולא לביאור, ולשימוש בתרגום לצורך חינוך הילדים בכוונת מכוון לשם הקניית השפה הגרמנית: 'זנעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנז' (המאסף, תקמ"ו, עמ' קט). ועיין דיונו הנרחב בשאלה זו של ס' סנדלר, הבאור לתורה, ירושלים תש"א, עמ' 194-208.

המוסרת נשתרבה אל בין דפי נחל הבשור. במכתבם אל ויזל, שנעשה לו פומבי בפרוספקט זה של המאסף, מעלים העורכים את ההצעה, שסופרי כתב-העת יעסקו בפרשנות המקרא על דרך הפשט. "ברבות הימים", כותבים הם לוויזל, "יושלחו העתקות והפירושים הנבחרים שבהם למעלתך הרמה ולכבוד החכם מוהרר משה ב"ר".⁴⁰

ברור, שמטרה זו באה להם למשכילים מכוחו של מנדלסון. אולם אין לנו כל יסוד להניח, שמתחילת הופעתם של נחל הבשור והמאסף כבר הייתה לעורכיו ולחבר הסופרים שהשתתפו בו תוכנית ברורה ומחוררת לגבי תירגום התנ"ך.⁴¹ רק בגיליון חשוון של שנת תקמ"ד מתחילים עורכי המאסף להביע את הערכתם על מיפעל התירגום של מנדלסון.⁴² נראה, איפוא, שההכרה בערך מיפעל התירגום של מנדלסון להשכלה העברית והיהודית לא באה ביום אחד; יחד עימה התפתחה ונתגבשה דמותו של מנדלסון בעיני המשכילים כמורה-דרך רחני בהשכלת היהודים.

עד פטירתו של מנדלסון מזכירים המאספים את מעשה התירגום פעמיים בלבד.⁴³ ואילו לאחר מותו כבר זוהה מיפעל התירגום של הרמבמ"ן עם דמותו ואישיותו, ושניהם הועלו על ראש מעשה ההשכלה בכללה. אזי מתחילים המאספים לחוש בגודל האבידה להשכלה,⁴⁴ והם מקבלים על עצמם ללכת בדרכיו של הרמבמ"ן ולהשלים את תירגום התנ"ך.⁴⁵ מאידך, ככל שמתברר למשכילים, כי התירגום הוא-הוא מיפעל ההשכלה החשוב ביותר שלהם, כן מתאדרת בעיניהם דמותו של מנדלסון.

רק כך נוכל להבין את האיזכורים הרבים אודות מנדלסון המתרגם לאחר פטירתו;⁴⁶ כך גם תובן ההתרכזות של עורכי המאסף ונושאי-כליו בתירגום התנ"ך לאחר מותו של מנדלסון,⁴⁷ — ברוחו של הרמבמ"ן ובעיקבותיו.

40. נחל הבשור, עמ' ה; ההדגש — שלי.

41. מכתבם של יחזקי המאסף אל ויזל נכתב בכ"א טבת תקמ"ג (נחל הבשור, עמ' ד). לאחר שבו' טבת נוסדה 'חברת דורשי לשון עבר' (שם, עמ' יד). תשובתו של ויזל נתחברה בד' שבט תקמ"ג (שם, עמ' ו), ואילו נחל הבשור כולו נכתב ב"ג ניסן תקמ"ג, בקניגסברג (שם, עמ' טו). יש לזכור, כי אור לנתיבה נכתב על-ידי מנדלסון ברי"ח כסליו תקמ"ג (או ברי"ח ניסן); ראה דיונו של סנדלר בספרו הבאור לתורה, עמ' 28, 43. סמיכות הזמנים שבין כתיבת אור לנתיבה וכתיבת נחל הבשור מעוררת ספקות ביחס להשפעה המיידית של אור לנתיבה על עורכי המאסף ומחברי נחל הבשור.

42. ראה לעיל בהערה 5.

43. המאסף תקמ"ד, עמ' צב-צג (על תרגום ספר תהילים); שם, תקמ"ה, עמ' קיט (אייכל באיגרותיו לתלמידו).

44. ראה לעיל בהערה 1.

45. על אף בריאותו הרופפת בשנותיו האחרונות הוסיף מנדלסון לעסוק בתירגום התנ"ך (ספר תהילים), ובוודאי לא אמרו המאספים להסיג את גבולו.

46. המאסף, תקמ"ו, עמ' פח, צד (התרגום המפואר להרמבמ"ן). קלט-קמ; תקמ"ח, עמ' קיא, רסד; תקמ"ט, עמ' שכ"ש; תקן, עמ' נו (התרגום היקר הזה; "המתרגם הנאמן"), נח, סא, צו (המתרגם הגדול הזה). קכד [צ"ל: קנח]; כרך ז' (תקנ"ד-תקנ"ז), עמ' קכא, קלו (בשני מקומות אלה מופיעים דברי ביקורת מאופקים והשגות על תרגום כלשהו), קנח, רפח.

47. ביניהם יש להזכיר את וולפסון, אייכל, ברי"ל, פרידלנדר, עיין במאמרו של ברוזילי הנוכח בהערה 37, עמ' 179.

מנדלסון מצטייר בעיני המשכילים כאות ומופת למתרגם "היותר שלם"⁴⁹, כאות-ריטה שיש למלא אחר התוואי שקבעה בהילכות תירגום.⁵⁰ לעומת זה, ניתן להסיק, כי לביאור על התורה שערכו מנדלסון מייעדים המשכילים תפקיד מישני בלבד.⁵¹ כמו כן ספורים ומצטים עד למאוד האיזכורים בדבר תרומתו של מנדלסון בשאלות הלשון העברית.⁵²

אך לא רק כמתרגם מצטייר מנדלסון בכרכי המאסף הנדונים. דמותו היא רב-גונית מכדי שיצמצמה המשכילים לתירגום בלבד, על אף שראו את התירגום כגולת-ההכותרת של חייו. אין כל ספק, שהמשכילים ראו במנדלסון את מנהיג ההשכלה אשר פעל רבות למען הטבת המצב הרוחני והחברתי של עמו.⁵³ במיטאפורה המשכילית מצטייר מנדלסון כמי "אשר העלנו מטיט היון"⁵⁴ של הבערות "אל במתי החכמה והדעת".⁵⁵ הוא הורה לעמו את דרך הישר "ילכו בה למצוא חן בעיני אלהים ואדם",⁵⁶ וכך הרים מנדלסון את "כבוד עמו"⁵⁷ והיה לפאר לעמו.⁵⁸ הרמבמ"ן היה לאות ולסמל לבני עמו,⁵⁹ כדוגמה שעליהם ללכת בעיקבותיה, וגם שימש להם לחומה ולמחסה.⁶⁰

48. המאסף תקמ"ו, עמ' קלט; ועיין בהעדה 46 לעיל. אף כי אינם מהססים לתהות בזהירות רבה, כאמור, על כמה תרגומי מלים שחשבו לבלתי מדויקים (שם, כרך ז', עמ' קכא, קלו).

49. שם, תקמ"ח, עמ' רסד; תק"ן, עמ' נז"ג.

50. קודם פטירתו של מנדלסון מחקר מיפעל הביאור שלו נ' פעמים: תקמ"ד, עמ' עד (יואל ברי"ל); אברהם מילדולה מנן על הביאור (תקמ"ה, עמ' פג), ואלהו מורפורג משבח את מנדלסון על תרומתו ("אשר האיר עיני הגולה בפירושו" - תקמ"ו, עמ' סח; מאמרו של מורפורג מתפרסם אמנם באותו גליון שבו מתפרסמת ההודעה על מותו של מנדלסון, אך ללא ספק נכתב המאמר קודם פטירתו). לאחר מכן, עד שנת 1797, מחקר הביאור רק פעמיים, מתוכן פעם אחת כהבעת ביקורת לביאור [תק"ן, עמ' קכג, שמח].

51. שם, תקמ"ד, עמ' כג; תקמ"ו, עמ' פח; תק"ן, עמ' צג (לעניין כללי השירה העברית התנכית).

52. שם, תקמ"ט, עמ' רנא. אביגדור לוי מגלוגא (אל"ם), שעמד בקשרי מכתבים עם מנדלסון, מפרסם בשנת 1794 את אגרות רמ"ד, ובהקדמה לאחת האגרות הוא מעריך, בחרוזים, את מפעל-חייו של הוגה הדעות: המשה העם הישראלי הטבוע / השטיפוהים ההבל הגרוע / המבאר הטיב [-היטב] התורות השטים / המכהר[ת] החמ[ה] המקדיר[ת] הצהרי[ם] / המקי[ם] המצות הקלות החמורות / הן הכתובות הן המסורות / המורה התלמידים הדרך הישר / המסי' לות העולות הר המישר' (אגרות רמ"ד, בהקדמה לאגרת 11, דף יח, ע"ב). האגרת נשלחה למנדלסון בדצמבר 1773 (ראה כל כתבי משה מנדלסון, הוצאת היובל, כרך ט"ז, עמ' 186, שם מופיע השיר במלואו). כוונתו, בוודאי, בשתי התורות, לתורה שבכתב ולתורה שבעל-פה. הידע אל"ם בשנת 1773 על תוכנית הביאור של מנדלסון? אין כוונתו לביאור על קהלת שיצא לאור בשנת 1769, כפי שנשמע מניסוח הדברים.

53. שם, תקמ"ה, עמ' פג.

54. שם, תקמ"ו, עמ' סה.

55. שם, תקמ"ט, עמ' קפח, וכן: "כי זה משה האיש סקל המסילה, הרים מכשול מדרך עמו ויורם הדרך הישר ילכו בה" (שם, שם); "ויאמר [מנדלסון] להם הנה אנכי פויתי לפניכם הדרך לבל תגוף באבן רגלכם" (שם, שם).

56. שם, כרך ז', עמ' רלח.

57. שם, תקמ"ו, עמ' פג.

58. שם, כרך ז', עמ' רלח.

59. שם, תקמ"ה, עמ' פא.

אין תימה, שאחרי פטירתו קובלים המאספים: "תעינו כשה אובד מבלי רועה"⁶⁰. ובמישור האזרחי, מקבלת הטפתו של מגדלסון לזכויות היהודים את הכרתו של המשכיל מילדולה: "מי עשה... שיהיו דשנים ורעננים כאחד מבני העמים? מי עשה וליהודים היתה אורה ורוחה, והמה רצויים לפני המלך והשררה ויושבים לפני קהל ועדה?"⁶¹ פעולתו זו של הרמבמ"ן הביאה לידי כך – כותב ברוך לינדא – שלא כינו עוד את ישראל "עם נבל"⁶².

המשכילים, שאחד האידיאלים שלהם היה אימוץ ההשכלה האירופית בכלל והתרחקות הגרמנית בפרט, התייחסו למגדלסון כאל סמל של מי שהגשים אידיאל זה. עוד בחייו מתפאר אברהם מילדולה, כאמור, במעמדו המיוחד של מגדלסון בעיני המלך והשרים.⁶³ עם פטירתו מוטעם מוטיב זה ביתר שאת,⁶⁴ ועימו ההוקרה הרבה שזכה לה הפילוסוף היהודי בקרב גדולי העמים.⁶⁵ קביעת ערכו של מנהיגם על-פי קריטריון חיצוני, היינו יחס הלא-יהודים אליו, אופיינית לדור ההשכלה בגרמניה. יש בה עדות – אחת מני רבות – לראות חדשה, לעולם-מחשבה חדש וסולם-ערכים שונה שהיו נחלת המשכילים. וכך התהללו המאספים במעמדו של מגדלסון כ"עברי נאור" וכמנהיג רוחני לעמו בעיני העמים;⁶⁶ וויזל שר עליו בשנת פטירתו: "על כן פאר היית לבני עמך".⁶⁷ בכך הרים מגדלסון את "קרנגו בין העמים", כתבו המאספים כעבור זמן.⁶⁸ עם מותו הדגישו עורכי המאסף את גודל האבידה ליהדות: "כי זה משה האיש אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים... פתאום עזבנו".⁶⁹ – "נפלה תקותך בגוים".⁷⁰

בעניינים אחרים שעסק בהם מגדלסון נתלים בו המשכילים כבאילן גדול. במה דברים אמורים? בפילוסופיה,⁷¹ מיטאפיסיקה,⁷² ענייני-דת,⁷³ – ובמיוחד בהקשר עם

60. שם, תקמ"ו, עמ' סו. וכן: "לקח עטרת תפארתנו מעל ראשנו" (שם, שם).
61. שם, תקמ"ה, עמ' פג.
62. שם, תק"ן, עמ' רכו.
63. שם, תקמ"ה, עמ' פד: "ואחלה לאלהי מרום... כסא מעלתך ירום עד שמים ויוסיף תת חנך בעיני המלך והשרים עד בלי ירח".
64. שם, תקמ"ט, עמ' רכה: "ונשא חן ושכל טוב בעיני מלכו ושריו וכל חכמי ארץ".
65. שם, תקמ"ו, עמ' פג: "גם רוזנים תמהו על מפעליך"; שם, עמ' פח: "וכל חכמי הגוים חק-ניהם פה אחד יודו לו שהוא אבי המליצות ומחוקק לשונם"; תק"ן, עמ' רכו: "היות כמוך רחנים חמדו / הבין סודך כולם תאבו / שמך האדירו אותך שגבו".
66. שם, תק"ן, עמ' רכט: "כי הוד עברים עמים קראון... וגור יעקב כולם שמוך"; כרך ו', עמ' רמב: "יהיה לאות עמים".
67. שם, תקמ"ו, עמ' פג.
68. שם, תקמ"ח, עמ' רסג.
69. שם, תקמ"ו, עמ' סו.
70. שם, עמ' סה.
71. שם, תקמ"ט, עמ' שי (וולפסון).
72. שם, תקמ"ח בהקדמה, עמ' 10 [הפאנינאציה-שלי]; תקמ"ט, עמ' קכט (הישארות הנפש).
73. שם, תקמ"ה, עמ' כו, מג, מד, וכן במקומות רבים ב"שיחה בארץ החיים" של וולפסון (כרך ו', עמ' רצג, רצד, רצה, רצז, שמב, שמג – בדברים ששם המתברר בפי מגדלסון בשיחתו עם הרמב"ם ועם "פלוני", הדב החרד הקנאי).

פולמוס הלנת המתים,⁷⁴ ועוד.⁷⁵ הם מהללים את ידיעותיו בחוכמה, היינו: פילוסופיה,⁷⁶ ואת תרומתו להרמת קרן עמו בחוכמה ובמוסר.⁷⁷ המשכילים רואים עצמם כמקבלים את גופי תורתם ממנו;⁷⁸ פטירתו נראית בעיניהם כאובדן חוכמת העם.⁷⁹

במיטאפורה המשכילית האמורה במנדלסון רב השימוש בדימוי האור, השאול ושואב בחלקו מסיפורת ההשכלה האירופית.⁸⁰ הופעתו של מנדלסון, כאמור, משולה לאור הקדמון;⁸¹ מיפעל ההשכלה של מנדלסון מצוייר על-ידי המשכילים כהארת חשכת הבערות שבה היו שרויים היהודים עד זריחתו של מנדלסון.⁸² מותו מצטייר כחשיכה שחזרה לשלוט בעם.⁸³ אך חשיכה זו זמנית היא. סופרי המאסף מדגישים חזור והדגש, שאף-כי מנדלסון האיש נתבקש לפמליה של מעלה,⁸⁴

74. שם, תקמ"ו, עמ' קפג: "והנה בראותי דברי החכם הג"ל [מנדלסון] מסכימים לדברי בבל".
75. שם, תקמ"ה, עמ' סד.

76. שם, עמ' פא: "ומי כמוהו בארץ נמצא שלם בכל מדע וחכמה" (מילדולה); תקמ"ו, עמ' פב: "איה ספר חכמה לא בו דדשת / איה מחקר שכל לא בו חקרת" (ויזל); וכן ראה כרך ו, עמ' רז-רד, רי.

77. שם, תקמ"ו, עמ' קעט: "אשר הרבה חכמה והפריץ מוסר"; וכן ראה שם עמ' קפ, ריב. המשכיל אברהם מילדולה רואה במנדלסון את סמל ההצלחה לא רק בחברה ובהשכלה אלא גם במיסחר: "הוא במלכים יתקלס ונצבה אלומתו, הוא בחכמים יתרומם ואין שני לו, הוא בסוחרים יתעלה ואין תמורתו" (שם, תקמ"ה, עמ' פא). ההצלחה החומרית הייתה אל-נכון אחד הערכים של ההשכלה היהודית בגרמניה.

78. שם, תקמ"ח, עמ' רסד: אחוזת מרעיו "אשר שקדו על דלתותיו לשמוע חכמה מפיו".

79. שם, תקמ"ו, עמ' סה: "בת עמי חגרי שק... אבדה חכמתך".

80. ביטויים הקשורים באור רווחים בספרות ההשכלה האירופית ואף בספרות ההשכלה העברית: האור הוא אור ההשכלה – החשיכה היא הבערות, האמונה התפלה. ראה לדוגמה אצל מנדלסון את הכינוי "אור הטבע" M. MENDELSSOHN, *Gesammelte Schriften*, Jubiläumsausgabe, VII Berlin 1930, p. 75. וכן אצל דידרו, משל שעניינו האור: D. DIDEROT, *Old Thoughts for New Thinkers*, London, 188?, [Selections from *Pensées Philosophiques*,] p. 13.

81. ראה לעיל בטכסט, ליד הערה 10.

82. כל שמובא לקמן נדפס לאחר מותו של מנדלסון: המאסף, כרך ו', עמ' רמא: "הוא האיר חשכת ליל החכמה"; שם, תקמ"ו, עמ' סח: "אשר הביא פנס להאיר כל בני עולם במה שאחר הטבע"; שם, עמ' פז: "אחרי אשר זרחה עלינו אור המאורות הגדולים חכמי זמננו החוקר ר' משה דעסויא נ"י והמליץ ר' הירץ ויזל נ"י"; שם, עמ' פח: "אשר האיר אור תורתנו בהעתקה מי האיר לנו מחשכי המהלכים בדרך הלשון"; תק"ן, עמ' רכו-דכו: "אך עוד לא יכלו הביט קרני אור / כי שמש תבונתך פתאום זרחה / המה ההולכים באפלה דור דור/חשבו אור במשבותם ודרך נכוחה / פערו פיהם שרקו לשונם בלי חוק / ודברייך הנעימים היו להם לשחוק"; שם, עמ' רכח-רכט: "בית יעקב כלכם אור לכם באורו".

83. שם, תקמ"ו, עמ' סה: "נחשך מאורך; זה כי בא השמש בצהרים!"; שם, עמ' ריב: "בבוא שמשם בצהרים"; תקמ"ח, עמ' רעב: "גרך הלא נדעך...".

84. היינו מיתתו של צדיק היא זו, המאסף נדרש לפאראפראזה של פסוק תנכי האמור בחנוך (ברא' ה, כד): "...כי לקח אותו ה' השמימה" (תקמ"ט, עמ' קפח); וכן לקריאתו של אלישע על אליהו: "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו! הנה למרום נתעלה, ואין עוד אתנו" (המאסף, תק"מ"ו, עמ' ס). בוודאי נתכוון המחבר, יואל ברי"ל, לרמוז שכאליהו עלה מנדלסון בסערה השמימית ולא מת, שהרי דוחו נשאר עימם.

85. "רוחו מתהלכת בקרבינו",⁸⁵ והיא היא המנחה את המשכילים.⁸⁶ האדרת דמותו של מנדלסון בפי המשכילים אינה כה תמימה כפי שהיא עשויה להיראות. אל-נכון מבקשים הם להיכנות על מנדלסון; ככל שתשגא דמותו של בן-מנחם, כן תקבל פעולת ההשכלה של עורכי המאסף וסופריו גושפנקה אותוריטטי-בית. ברימומו של מנדלסון מאדירים איפוא המשכילים גם את דמותם שלהם, הן בעיני עצמם והן בעיני זולתם. כוונתם זו מסתברת מתוך מאמציהם לצייר את מנדלסון כמי שסמך ידיו עליהם,⁸⁷ ואת עצמם כתלמידיו המובהקים.⁸⁸ לא פלא, שלאחר הסתלקותו של מנדלסון מבטיחים עורכי המאסף "ללכת בעק-בותיו לשמור לקחו אשר שם בפינו על התורה ועל העבודה כדת האמתית",⁸⁹ והם פונים גם אל קהל המשכילים אף הם ללכת בעיקבותיו.⁹⁰ לא רק מבטיחים הם ללכת בעיקבות מנדלסון, אלא גם עוטרים המשכילים עצמם בעטרה של "הולכי עקבותיו".⁹¹ הם-הם, איפוא, נושאי מורשתו של מנדלסון; כל שהלך לאורו של מנדלסון בחייו, שומה עליו – לאחר מותו – ללכת בעיקבות המשכילים, ממשיכי דרכו. למותר לומר, שהבטחתם של המשכילים ללכת בעיקבות מנדלסון ולשמור ליקחו על התורה ועל העבודה כדת האמתית – רב-משמעית היא, וקרוב לוודאי במתכוון וכיודעין נאמרה כך. שהרי אם תרצה, אורתודוקסיה חרדית לפניך; ואם תרצה, יהדות ברוח ההשכלה, שלובה בתיקוני-דת.
- אין כל ספק, שגיליונות המאסף שיצאו לאחר מותו מנדלסון אינם מצטיינים כלל בהליכה בעיקבות הרמב"ם בכל הנוגע לדת היהודית ולסמכותם של הרבנים – אלא בדבר אחד: בהמשך מיפעל התירגום לגרמנית של התנ"ך והתפילות. ההתקפות המוחצות על הסמכות הרבנית,⁹² והדרישה הגוברת להקלה בעול המיצוות – היינו:
85. מיבטא זה חוזר ונישנה פעמים אחדות בהמאסף: תקמ"ט, עמ' קפח; תק"ן, עמ' רכטר-ל; כרך ז' (תקנ"ד), עמ' ט"ו-טז.
86. שם, תקמ"ט, עמ' קפח: "זתעורר כפעם בפעם אנשי מדע ותבונה לפעול צדקות בקרב הארץ"; תק"ן, עמ' רל: "...והוא ינחם בארחות צדק דור דורים; וכן עיין שם, תקמ"ו, עמ' פג, בשירו של ויזל.
87. שם, תקמ"ט, עמ' רמט: "כי סמך משה את ידיו עליו" (על פרידלנדר).
88. שם, עמ' קפח: "זתודה לאל חי, כי לא לריק ינע ולא לשוא עמל בעדינו לא לתוהו הורה אותנו אורחותיו בעודו בחיים חיתו, כי בעת הזאת קמו ויתעודדו אנשים יקרים רעים אהובים... [בר"ל וולפסון] והוציאו לאור חמש המגלות"; שם, עמ' שכ: "בעוד אדונינו רמב"ם ז"ל מת-הלך בתוכנו, היה עם לבבו לתרגם גם הפטרות... אך ה' צוה המותה לו ולקח אותו מאתנו טרם התחיל לעשות את אשר יזם, בעבור זאת קמנו עתה, אנחנו חברים לחברת שוחרי הטוב והתמיכה... וגרנו אומר להוציא לאור הפטרות בתרגום יפה ומסודר..."; תק"ן, עמ' פז: "...כי אנחנו תלמידי תלמידיו..."; כרך ז', עמ' רמב: "ויהי... מורה לרעיו הנאמנים אשר הטו אזנם שמוע בקולו; וכן ראה תקמ"ו, עמ' סה, בהספד על מנדלסון.
89. שם, תקמ"ו, עמ' ריב.
90. שם, תקמ"ט, עמ' רנא: "זאם יכיר זאת [הקורא את תולדות הרמב"ם], יתאמץ ללכת בדרכיו, ואל יפנה אל הרבים ושטי כזב, כי אם כל ישעו וכל חפצו לדרוך בעקבות משה איש האלהים..."; כרך ז', עמ' צח: "עוררו גלכה אחריו..."; שם, עמ' רמב: "הבו גודל לו התאמצו אהובי העברים לילך לדרכיו הטובים".
91. שם, תקמ"ו, עמ' קעט.
92. שם, תקמ"ו, עמ' צג: "במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב"; שם, עמ' קעה, קצא, קצב, רט: "אך לא כל מגדל זקן ירא ה', ולא כל רובץ על ספרים אוהב תורה" (אייכל);

לתיקונים בדת⁹³ – בוודאי לא ברוחו של מגדלסון נאמרו. והדברים יובנו על רקע ציור דמותו של מגדלסון בעיני המשכילים. בכל אותם כינויי-שבה ורימומים שהע-תירו המשכילים על מגדלסון, ואשר חלקם הוזכר לעיל, ובמיוחד אלה העוסקים בתרומתו להטבת מצב העם, מורגשת התודעה של השינוי המהפכני שחל במצבם של היהודים, ומודגשת תדמיתו של בן-מנחם כמחוללו של שינוי זה.

גישתם זו, המחשיבה את פעולתו הספרותית-פולימית והשתדלנית של אדם אחד כגורם הבלעדי לשיפור המצב האזרחי והתרבותי של היהודים בגרמניה – שיפור שבוודאי הוא רחוק מלהניח את הדעת, וללא ספק אינו תואם את המיטאפורות הנישאות – ניראית לנו כיום כפשטנית וכבלתי-ביקורתית. אולם יש להבין, כי על אף הכול היה השינוי מהותי – שינוי בעולם המחשבה של המשכילים, בערכים שלהם וביחסם לדתם; ואף אם אינו מוצדק מבחינה עובדתית סטטיסטית, הרי שתחושת השינוי המתבטאת בציור דמותו של מגדלסון היא-היא החשובה לענייננו. כי מגדלסון מסמל בעיניהם את השינוי, ותדמיתו מאויירת על-ידיהם כמי שכבר עלה בידו, לכאורה, להשיג את הזכויות האזרחיות המקוות, וכמי שכבר הביא את התרבות היהודית לפיתחי הזמן החדש של ההשכלה האירופית הנאורה.

ככל שנתרחקו ממגדלסון האדם – בשר ודם, חלוש ושמרני לעניין שינויים – התחילה דמותו הסימלית של הרמבמ"ן נושאת אופי של אותו שינוי; וכך היו המשכילים יכולים לטעון, שהם הולכים בעיקבותיו של מגדלסון, ובעת ובעונה אחת לדרוש ריפורמה דתית.*

תקמיט, עמ' רסא ואילך, הדו שיח, המיוחס לשאול ברלין, יריכוז שני ריעים, ובו ביקורת חמורה והתקפת-מחץ נגד הרב הקנאי רפאל הכהן; תקי"ן, עמ' שסב-שפ, התקפה שנייה של הגיל (זבחימת "אמית") על ר' רפאל הכהן וספרו מרפא לשון; כדך ז', עמ' טז-יח, מתקפה נועזת של וולפסון על הרבנים, שחיללו, לדעתו, את תורת אלהים. המחבר מונה אותם "חמור חמורתיים"; וכן ראה בשיחה בארץ החיים, של הגיל, את ציור דמותו העלובה של "פלוגי", הרב הקנאי (שם, עמ' נד ואילך, קכ ואילך, רג ואילך, רעט ואילך).

93. במקומות אחרים אני דן בפירוט בשאלה זו: *Intimations of Religious Reform in the German Hebrew Haskalah Literature*, *Jewish Social Studies*, XXXII, 1 (January 1970), pp. 3-13; *The Methodology Employed by the Hebrew Reformers in the First Reform Temple Controversy (1818-1819)*, *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature*, New-York 1971, pp. 381-397.

• בהקשר עם האימרה השנייה (עמ' 270 והערה 10) ראה מאמרי דקעה ומחברה של אימרת-כנף על משה מגדלסון, בצרון ס"ג (4, 1972), עמ' 184-188; החיבור המוכר בסוף הערה 35 (עמ' 276) יידפס בשנת 1973 בכתב העת *Bulletin of the Institute of Jewish Studies*.